

Sieraad van de renaissance

Het leven van Girolamo Fracastoro

'Maar nu roepen mij de vruchtbare bossen en de exotische, beboste bergen van een andere wereld; van verre weerklinkt voorbij de zuilen van Hercules de zee, en de verre kusten weerkaatsten het geruis.' Het zijn de openingswoorden van het derde boek van de Italiaan Girolamo Fracastoro. Een man van zijn tijd; een poëet, een medicus, een astronoom, een humanist, een renaissancemens. Een biografische verkenning van een *uomo universale*.

G irolamo, stralend sieraad van Italië, als paus Paulus III misschien bereid is u even vrijaf te gunnen van de belangrijke beraadslagingen en de dagelijkse werkdruk waarmee hij de hele wereld bestiert, en helpt om een beetje toe te geven aan de zoete muzen, denk dan niet minachtend over mijn geesteskind en mijn medische arbeid, voor wat het ook waard is. De god Apollo hechtte destijds waarde aan de kleine dingen, waarvan men dikwijls ook kan genieten. Een veelheid aan natuurlijke en noodlottige elementen en een belangrijke oorsprong liggen natuurlijk verscholen onder wat hier iets kleins lijkt.¹ Gun ons, Girolamo, een kijk in uw leven en leer ons door uw didactische dichtten wat u geschreven heeft. Ook al lijken uw traktaten slechts een noot in de geschiedenis, belangrijke ideeën zijn ontsproten als kiemen uit zaden uit uw kleine leerdichten.

Maar als je houdt van voedsel van de tafel van de Goden dan is er altijd groene kruisemunt, welig tierend munt, andijvie, gewone melkdistel, waterkers die gedijt bij beekjes ontspringend aan een bron²

Stadstaten

Girolamo Fracastoro (1476-1553) werd geboren in Verona als zoon van een zijdeproducent en -handelaar, en groeide op in een welgesteld gezin. Het was geen adellijk gezin, maar door het succes in de zijdehandel behoorde het toch tot de *grandi*, het stedelijk patriciaat. De stadstaten van Italië, zoals Verona, hadden zich aan het einde van de middeleeuwen ontpopt als de belangrijkste handelscentra van het middellandse zeegebied en uit allerlei windstreken kwamen specerijen, kruiden,

oliën, glaswerk, zijde, parfums, geuren en kleuren over land en over zee. Deze Noord-Italiaanse handelsmetropolen bloeiden, wat eveneens zorgde voor een culturele bloei in architectuur, beeldhouwkunst, schilderkunst en literatuur. We kunnen ons allemaal de kleurrijke koepelkerken, scheve torens en sierlijke bruggen van Venetië voor ogen halen, de grootsheid van de plafonds ►

Daan van Leeuwen is redacteur van Kleio.

¹ Vrij naar de opening van G. Fracastoro, *Syphilis of de Franse ziekte* (1530), vertaald en ingeleid door Julius Roos (Amsterdam 2017), p. 47.

In deze opening spreekt hij zijn vriend Bembo aan, de secretaris van paus Leo X. Hij richt zijn boek *Syphilis of de Franse ziekte* als een brief aan hem.

² De citaten in dit artikel komen uit G. Fracastoro, *Syphilis of de Franse ziekte* (1530), vertaald en ingeleid door Julius Roos (Amsterdam 2017).

Portret van Girolamo Fracastoro, toegeschreven aan Titiaan, ca. 1528. National Gallery, Londen.

De Sabijnse Maagdenroof, beeld op het Piazza della Signoria in Florence door Giambologna. Foto: Arnold Paul.

van de Sixtijnse kapel bevestigen of ons verliezen in de details van de marmeren Sabijnse Maagdenroof op het Piazza della Signoria in Florence. De steden van Noord-Italië werden de bakermat van de *Rinascimento*, de renaissance. De dichter Francesco Petrarca (1304-1374) had een eeuw eerder de periode waartoe hij zelf behoorde *Tenebrae* ('nevelen') genoemd, een periode na de Romeinen waaruit de moderne Italianen zich moesten ontworstelen. De poëet Petrarca werd de grondlegger van de renaissance door zijn bloemrijke traktaten over de Romeinse filosoof Cicero en de oproep terug te grijpen op de erfenis van de Grieken en Romeinen. De bisschop Giovanni Andrea Bussi (1417-1474) noemde de tijd voor hem de 'stormachtige' *Media tempestas* ('middeltijd'). De samenleving in deze Italiaanse steden veranderde. Welvaart zorgde voor progressie, kunstzinnige uitvloeiselen, intellectuele initiatieven en een nieuw mens- en wereldbeeld. De situatie zorgde echter ook voor frequente conflicten tussen de veelheid van kleine, welvarende en feitelijk autonome staatjes, die intern ook nog vaak te maken hadden met gewelddadige machtswisselingen. Keizer noch paus kon een effectief centralisatiebeleid in Noord- en Centraal-Italië laten gelden. De concurrerende stadstaten, republieken en tirannieën aan de voet van de Alpen verklaren aan de ene kant de onrustige politieke situatie rond de eeuwwisseling, aan de andere kant is het ook de voornaamste reden van (her-)ontplooiing van het individu en de vroegtijdige ontwikkeling van de moderne Italiaan.³ Het tot wasdom komen van het humanisme en in mindere mate de renaissance is dus het belangrijkste product van de rivaliteit tussen concurrerende stadstaten als Genua, Venetië, Florence, Bologna, Padua en Verona.

filosofie, letteren en wiskunde studeerde, en waar hij zich later verdiepte in astronomie, kosmologie en geneeskunde. De universiteit van Padua, als intellectueel centrum van de Venetiaanse Republiek, was de meest vrije en internationaal geïntereerde academie van Europa en stond bekend om haar gerenommeerde faculteiten medicijnen en astronomie. De jonge intellectueel werd hier een alleskunner, een *uomo universale* pur sang. Hij werd gedurende zijn studie onderwezen door de beroemde filosoof Pietro Pomponazzi die hem theoretische scholastiek bijbracht, waarmee Fracastoro zich ontpopte tot een kritische en veelbelovende wetenschapper. Nadat hij zijn studie had volbracht, promoveerde hij in 1501 tot professor in de logica. Tijdens zijn docentschap als filosoof bekwaamde hij zichzelf ook in de theoretische geneeskunde, kreeg daarvoor zijn graad in 1502 en werd al snel lid van het docentengilde binnen de medische faculteit. Fracastoro ontwikkelde zich daarna tot de meest vaardige praktijkarts binnen Italië en had een uitstekende reputatie voor zijn werk in de anatomie met een achtergrond in de filosofie.

☞ *Zie het land waar de Tiber en de Po stromen, begeleid door honderd riviertjes richting zee, en hoe zij ontelbare steden van water voorzien* ☞

Progressieve stad

Verona, de stad van huize Fracastoro, was aan het einde van de vijftiende eeuw een onderdeel van de Republiek Venetië; de deur tot de handel met de Levant en op dat moment de meest progressieve stadstaat van Europa. Verona plukte daar de vruchten van en in die vooruitstrevende omgeving groeide de jonge Fracastoro op. Als zoon van een rijke koopman kreeg Girolamo tijdens zijn tienerjaren alle kansen. Hij bleek zich in dit decor al vroeg te ontwikkelen tot humanist. Als student trok hij naar Padua waar hij aanvankelijk

☞ *Gij, Urania, die de sterrenhemel, de diverse hemelse effecten en de hemelstreken kent, mogen de bewegende sterren u in goddelijke samenzang toejuichen* ☞

³ J. Burckhardt, *De cultuur der Renaissance in Italië (1860)* (Amsterdam 2010), p. 10, 104, 105.

Jong talent

In hetzelfde jaar waarin Fracastoro de docentenzetel mocht bezetten, meldde zich een jong wetenschapstalent uit het noorden van het Heilige Roomse Rijk dat zijn medicijnenstudie in Padua wilde afmaken: Nicolaus Copernicus (1473-1543). De student had eerder in Bologna gestudeerd, maar vanwege de gerenommeerde faculteit medicijnen koos de jonge arts in opleiding voor Padua, waar hij de mogelijkheid kreeg om zijn studie te combineren met de studie astronomie. De combinatie van beide disciplines was niet ongewoon in het universiteitswezen in de renaissance. Artsen raadpleegden vaak de sterren voor medische vraagstukken en binnen de faculteit medicijnen bestond de richting medische astronomie (of astrologie). Fracastoro doceerde beide disciplines tijdens zijn jaren als professor. Daarbij stond het wetenschappelijke niveau van de Italiaanse universiteit door het humanisme al op een veel hoger niveau dan van academies ten noorden van de Alpen, wat voor Copernicus ook een aantrekkelijk aspect was. In de jaren dat Copernicus zich als veelbelovend student manifesteerde, raakte hij regelmatig in gesprek met professor Fracastoro en debatteerden ze over medische en astronomische kwesties. Het is aannemelijk dat zij in deze jaren al spraken over het heliocentrisme en over de banen van planeten, waar Copernicus later bekendheid mee verwierf. Nadat de twee humanisten in 1505 de universiteit verlieten, scheidten hun wegen.

Zoals vaak het vuur van gloeiende as die bij toeval van een fakkel in een stoppelveld is gevallen en per ongeluk achteloos door de herder achtergelaten, in het begin klein is en aarzelend groter wordt

Donkere wolken

Rond de eeuwwisseling pakten donkere wolken zich samen boven de Italiaanse stadstaten van het noorden. Onder andere de Republiek Venetië raakte verwickeld in de Italiaanse Oorlogen, een reeks conflicten tussen samenwerkende Italiaanse steden en het Franse koninkrijk. De Franse legers vielen vanaf 1498 regelmatig Noord-Italië binnen om grondgebied te veroveren door een vage dynastieke claim van de Franse koning Karel VIII op het koninkrijk Napels. In dat eerste jaar vochten meer dan 50.000 Franse militairen om het gebied in te lijven als Frans grondgebied. Het Franse leger verbleef er enkele maanden, waardoor ze zich konden overgeven aan drank en vrouwen. De overige stadstaten verenigden zich vanaf dat jaar om een blok te vormen tegen deze vreemde plunderende troepen. Het geeft een ambivalent beeld van deze tijd. Het is de tijd waarin de hoge renaissance plaatsvond met kunstenaars als Da Vinci, Michelangelo en Titiaan, terwijl op politiek gebied de regio in brand stond door de zwermen Franse legers en de machtige *condottieri* (huurlingen) in de stadstaten die namens het patriciaat deze conflicten moesten uitvechten. Fracastoro besloot vanwege de militaire dreiging in 1505 te stoppen als docent aan de universiteit van Padua en ging als medicus in dienst van de Republikeinse strijdmacht. Een tijdlang was hij lijfarts van groot-generaal Bartolomeo d'Alviano, de militaire leidsman van de Venetiaanse strijdmacht.

In 1509 vestigde Fracastoro zich met zijn vrouw Elena Clavi in Verona, zijn geboortestad. Zij waren aan het begin van de eeuw getrouwd en kregen gedurende de jaren in Verona vijf kinderen, vier jongens en een meisje. Fracastoro opende in dat jaar een praktijk waar Italianen uit alle windstreken naartoe trokken voor medisch advies van deze geprezen arts. De talentvolle medicus verkeerde in de hoogste intellectuele en artistieke kringen en raakte bevriend met humanisten als Pietro Bembo, Giovanni Pontano en de Veronese bisschop Gian Matteo Gilberti, mecenas en patroon van de stedelijke wetenschappers en kunstenaars. De bisschop schonk hem een buitenverblijf nabij Incaffi, op de berg Monte Baldo die uitkijkt op het Gardameer, op een halve dag reizen van Verona. De villa werd onder gastheer Girolamo een vrijplaats voor de intellectuele ▶

Standbeeld van Copernicus in het Copernicus Museum, Torun, Polen.

elite van de regio waar gediscussieerd kon worden over de vrije kunsten, wetenschap en filosofie. Fracastoro combineerde deze *salon avant la lettre* met zijn werk als arts in Verona en reisde gedurende twintig jaar heen en weer tussen beide huizen.

Zeg mij, Godin, welke oorzaken hebben na zoveel eeuwen ons deze ongewone plaag bezorgd?

Onbekende ziekte

In 1517 overleden de twee oudste zonen van Girolamo Fracastoro: Giovanni Battista en Paolo, aan een onbekende geslachtsziekte. De ziekte was door de Fransen bij aanvang van de Italiaanse oorlogen door de rondzwervende militairen meegebracht en verspreidde zich in de jaren daarop als een epidemie over het Italiaanse schiereiland. De Fransen noemden het aan het einde van de vijftiende eeuw de ziekte *mal Napolitain* ('Napolitaanse ziekte') omdat zij het in Napels zouden hebben opgelopen. Fracastoro noemde de plaag *Syphilis sive morbi Gallici* ('Syfilis of de Franse ziekte') en schreef er een gedicht in drie delen over dat hem wereldfaam opleverde. Het werd een leerdicht van grote literaire betekenis, waarin hij zijn inzichten in de oorzaken en behandeling van de ziekte uitwerkte en inging op het concept van besmettelijkheid door onzichtbare kleine deeltjes. Hij etaleerde zich in de drie delen als een ware *uomo universale* door literaire verwijzingen naar de Griekse mythologie, implementatie van stijlfiguren zoals gebruikelijk in Homerus, Serenus, Vergilius en Dante, kennis van astronomie maar ook van de medische wetenschap en door dit allemaal te combineren met een humanistische, wetenschappelijke kijk op de nieuwe ziekte.

Het gedicht bestaat uit drie boeken waarin Fracastoro de oorzaken, de behandeling en de oorsprong van de ziekte duidt. Elk boek bestaand uit ruim vierhonderd hexameters. In het eerste boek roept hij de muze Urania op om hem te

helpen de ziekte te begrijpen, om vervolgens te beschrijven dat de conjunctie van de planeten die lucht met ziektekiemen heeft verpest, waardoor de ziekte zich als een epidemie over Europa kon verspreiden. In het laatste deel van het eerste boek vraagt de medicus de Griekse goden in een retorische klaagzang wanhopig waaraan zij deze godenstraf hebben verdiend.

In het tweede boek schrijft Fracastoro wederom in leerdichtstijl wat een gezonde ziel en een besmette zieke moeten doen om om te gaan met de ziekte: een gezonde levensstijl met veel beweging, het vermijden van seksueel genot en een strikt dieet met de juiste wijn en kruidenmengsels.

Vervolgens bespreekt Fracastoro het epische verhaal van Ilceus, de tuinman der bosgoden, die na besmetting met deze ziekte door nimfen naar een rivier van kwikzilver in de onderwereld wordt geleid. De zieke Ilceus wordt door de nimf Lipare liefdevol ondergedompeld in de geneeskrachtige stroom en is daarna genezen.

In het derde boek gooit Fracastoro het over een andere boeg en beschrijft hij de laatste reisdagen van Columbus naar de Nieuwe Wereld. De ontdekkingsreiziger komt met zijn mannen aan in Hispaniola en ze schieten ter plekke een aantal zonnevogels uit de lucht. Een van de zonnevogels treedt op als de personificatie van Apollo en voorspelt hoe de ziekte vanuit de Nieuwe Wereld in hun thuisland terecht zal komen. Vervolgens komt ook hier een epische episode naar voren uit het klassieke werk van Ovidius waarin er wordt verhandeld over de herder Syphilus, die door zijn afvalligheid van het geloof door Apollo wordt gestraft met een verschrikkelijke besmettelijke ziekte. Hij wordt later de naamgever van de ziekte.

(kan iemand) de onverschrokken schepen bezingen die onder bijzondere bescherming de gevaren van een nooit eerder aangeraakte oceaan trotseerden

Uitzicht op het Gardameer vanaf Monte Baldo. Foto: Luca Lorenzi.

Didactische poëzie

Fracastoro laat zich met het kleurrijke gedicht kennen als een allround intellectueel. Het is opmerkelijk dat hij het in de vorm van didactische poëzie schrijft en niet als wetenschappelijk artikel. Hij had immers een achtergrond als astronoom, medicus en filosoof, en kon zich scharen onder de moderne Italiaanse humanisten. De dood van zijn zonen had ervoor gezorgd dat hij zich had teruggetrokken in zijn villa aan het Gardameer. Hij schrijft er op dat moment over: 'Niet alleen was ik aangetrokken tot de poëzie, maar op de een of andere manier moet ik erdoor zijn meegesleept; maar ook door de filosofie, die naar haar aard zeker verwant is aan de dichtkunst, raakte ik in vervoering.'⁴ Het past bij de ambitie van een renaissanceman om niet alleen in wetenschappelijke disciplines, maar ook in de literatuur uit te blinken. Zestien jaar later zou de medische poëet het werk *De Contagione* schrijven dat veel meer een wetenschappelijke beschrijving van besmettelijke ziektes was dan *Syphilis*. Hij werkt hierin de theorie uit van de onzichtbare, ondeelbare deeltjes (*seminaria* of 'zaden') die besmettelijke ziektes verspreiden, die voor een groot deel terugsloeg op de theorie van de Romeinse natuurkundige Lucretius (99 v.Chr.-55 v.Chr.). Met *Syphilis of de Franse ziekte* was de naam van Fracastoro definitief gevestigd, en het werk werd in de eeuw daarna in verschillende landen uitgegeven als voorbeeld van de moderne medische poëzie.

Het lijkt geen twijfel dat (...) de zware planeet Saturnus en de planeet Jupiter met zijn vlakke ring, en dat de mooie Venus en het vuur van Mars (...) de elementen kunnen veranderen

Alleskunner

In de jaren na de publicatie van zijn leerdicht over syphilis schreef Fracastoro een aantal kleinere publicaties over filosofische onderwerpen die minder bekend werden bij het grotere publiek. Sommige verschenen in dichtvorm, andere in wetenschappelijke proza. In 1538 verscheen een groter werk over astronomie: *Homocentrica sive de stellis* ('Homocentrisme of over de sterren'). Hij zette hier zijn ideeën uiteen over de banen van de planeten die allemaal los van elkaar om een bepaald centraal punt in het sterrenstelsel roteren. Dit idee was niet uniek in de astronomie. In de jaren 1530 waren er door verschillende Italiaanse wetenschappers al oproepen gedaan

om het astronomische model te hervormen. Ideeën van de Grieken waren opnieuw onder de loep genomen en bestaande theorieën werden verworpen. Nicolaus Copernicus had vlak na zijn studententijd in Padua in een essay al een balletje opgeworpen om het beeld van planetenrotaties te herzien. In 1538 leverde Fracastoro met deze uitgebreide theorie van bewegende hemellichamen een eigen bijdrage aan de hervorming van het bestaande astronomische model. Copernicus zou in *De Revolutionibus* (1543) het idee uiteindelijk verder uitwerken en het heliocentrisme bij het grote publiek herintroduceren. Het is onduidelijk of Copernicus, die al sinds 1505 in Frauenburg resideerde, het werk van Fracastoro had gelezen voordat hij zijn theorie op schrift stelde. Het is wel duidelijk dat het werk van Copernicus van een ander ('hoger') wetenschappelijk niveau was dan de argumenten die Fracastoro in *Homocentrica* gebruikte.

In de late carrière van de alleskunner schreef Fracastoro nog een aantal gedichten die hij opdroeg aan zijn nabije vrienden. De gedichtenbundel *Naugerius, sive de poetica dialogus* ('Navagero, of een dialoog over de kunst van de poëzie') droeg hij bijvoorbeeld op aan zijn vriend Andrea Navagero. Het was een ware oefening in de dichtkunst in het prachtigste Latijn en het vormt een bewijsstuk dat de *uomo universale* Fracastoro een alleskunner was.

Of het nu ging om het beschrijven van de verschrikkelijke ziekte *Syphilis*, de spannende ontdekkingsstocht van Columbus, de rotatie van de aarde of kleurrijke poëzie als een ode aan een vriend, de gerenommeerde Girolamo liet in alles zijn ware intellect zien. Op 6 augustus 1553 overleed de humanist in zijn buitenhuis in Incaffi. Hij werd in zijn geboortestad Verona begraven. Hij leidde een vol, intellectueel en rijk leven, zoals het een alleskunner betaamt; hij was een waar sieraad van de Italiaanse renaissance. ■

■ G. Fracastoro, *Syphilis of de Franse ziekte* (1530), vertaald en ingeleid door Julius Roos (Amsterdam 2017) – inleiding, p. 37.

Literatuur

J. Burckhardt, *De cultuur der Renaissance in Italië* (1860) (Amsterdam 2010).

G. Eatough, *Fracastoro's syphilis* (Liverpool 1984).

G. Fracastoro, *Syphilis of de Franse ziekte* (1530), vertaald en ingeleid door Julius Roos (Amsterdam 2017).

M.A. Granada, D. Tessicini, 'Copernicus and Fracastoro: the dedicatory letters to Pope Paul III, the history of astronomy, and the quest for patronage', in: *Studies in History and Philosophy of Science* 36 (2005), 431-476.

J. Ledo, 'Some remarks on renaissance Mythophilia. The medical poetics of wonder: Girolamo Fracastoro and his thought world', in: *Análisis. Revista de investigación losó ca*, vol. 4, 2 (2017), 163-214.

S. Pearce, 'Fracastoro on Syphilis: Science and Poetry in Theory and Practice', in: P. Antonello, S. A. Gilson (red.), *Science and Literature in Italian Culture: From Dante to Calvino* (Oxford 2004), 115-135.